

Григорій Ващенко

КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСВІТИ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ

Достойний Ювілят — не зважаючи на похилий вік — продовжує свою науково-дослідну діяльність. Він закінчив м. ін. поважну працю (300 стор. машинопису) про «Основні лінії в розвитку советської педагогіки й школи», в якій старанно використовує твори головних ідеологів комунізму, офіційні документи, советські підручники педагогіки, деякі монографії советських теоретиків на педагогічні теми, статті зі сучасних педагогічних журналів, як теж і свій багатий досвід з 1917-41 рр.

Вступом до праці є коротка характеристика шкільної системи в дореволюційній Росії. Цю характеристику ми й друкуємо нижче. Дає її Шановний Автор з двох причин: 1) насамперед, щоб краще можна було зрозуміти, як розвивалася освіта в ССРСР; крім цього характеристика ця потрібна ще й з іншої причини: 2) Автор поділяє свою працю на дві частини, з якої перша охоплює розвиток советської педагогіки і школи по 1932 р., а друга — дальший період. Перший період тим цікавий, що тоді большевики провадили експерименти в галузі освіти, часто користуючися при цьому ідеями західно-європейської та американської педагогіки (нераз перекручуючи їх на свій лад). Після 1932 р. *большевицька педагогіка і школа*, залишаючи в основному незмінними мету та зміст освіти й виховання молоді, *повертаються до передреволюційних форм і метод навчання*. Отже, це зовсім природньо, що для зрозуміння 2-го періоду большевицької шкільної системи треба познайомитися з засадами дореволюційної школи в царській Росії.

Відзначаючи в цьому числі НЗ УВУ 85-ліття проф. Г. Ващенко, публікуємо згадану вступну частину найновішої праці Достойного Ювілята, — частину, що творить замкнену цілість, і тому має спеціальну вартість; до того ж цей уступ дає синтетичний погляд великого Ерудита на один період російського шкільництва у його пов'язанні з *духовістю* московського народу з її відомим нахилом до утримування станових різниць, що ще збільшує інтерес «Характеристики».

Редакція

Одною з найважливіших хиб освіти в дореволюційній Росії, на яку вказують, між іншим, майже всі підручники советської педагогіки — це її багатовимірність. В Росії навіть на початку 20 століття залишився розподіл населення на стани, при чому він мав не тільки формальне значення, як у Західній Європі, а визначав і певні права тих, що належали до того чи іншого стану. Відповідно до цього в Росії була побудована й система освіти. Так, наприклад, в гімназіях, хлоп'ячих і дівочих, училися переважно діти дворян та урядовців, хоч серед їх учнів були діти інших станів, — саме тих, батьки яких могли вносити досить велику платню за навчання. Але були школи, куди приймали тільки дворянських дітей. Такими були інститути шляхетних дівчат («благородних девиць»), а майже в кожному губерніяльному місті Пажеські корпуси були для дітей найвищої аристократії, а теж гімназії, до яких приймали лише дворянських дітей і які мали назву «дворянських гімназій». В більшості випадків при цих гімназіях були гуртожитки, т. зв. «пансіони», що мали метою ізоляцію учнів від сторонніх впливів. Такі спеціальні дворянські гімназії існували, наприклад, аж до самої революції 1917 року в Полтаві й Чернігові. Були й дворянські ліцеї і т. п. Свої спеціальні школи мало також і духовництво. Це були нижчі духовні школи (називались «бурсами») з чотирирічним курсом навчання, духовні семінарії з шестирічним курсом навчання і духовні академії з чотирирічним курсом. Дочки духовництва вчилися у середніх єпархіяльних школах, що мали при собі інтернати. Діти міського населення (переважно купців та ремісників) переважно вчилися у реальних школах. Крім того, вкінці 19 століття та на початку 20 століття постали спеціальні комерційні школи, а також, як вищі навчальні заклади, і комерційні інститути. Нарешті існували численні спеціальні військові школи, називались вони корпусами кадетів, в яких переважно вчилися діти дворян, офіцерів та урядовців. З них вела дорога до фахових «воєнних училищ» (піхотних, кавалерійських, артилерійських і т. і.). Завершенням системи військових шкіл були фахові академії, серед яких Академія Генерального Штабу була центром військових наук.

Селянські діти, за невеликими винятками, вчилися у народніх школах з трирічним курсом навчання (в 20 столітті почали організовуватись школи теж і з чотирирічним курсом навчання). Здібніші діти селян продовжували свою освіту в так званих вищих початкових школах з чотирирічним курсом навчання або в учительських семінаріях. Крім того, для селянських дітей були призначені церковно-приходські школи та школи грамоти, останні з дворічним курсом навчання.

Високу освіту молодь одержувала в університетах, спеціальних технічних інститутах, ліцеях і академіях. Доступ до високих шкіл пев-

ного типу був не в однаковій мірі приступний для молоді, що закінчила середню освіту. Найбільші можливості мали ті, що скінчили гімназії: їх зачисляли до університетів без іспитів; абсолюенти реальних шкіл вступали до університетів, витримавши спеціальний додатковий іспит. Обмежені можливості одержати високу освіту були і для тих, хто скінчив духовну семінарію. До іспиту при вступі до духовної академії допускали лише тих, хто скінчив семінарію «по першому розряду», себто мав у свідоцтві найвищі оцінки з усіх предметів (такі мали титул студентів). Щодо університетів, то семінаристи могли вступати тільки до трьох із них: Юр'євського, Варшавського і Томського. Таке обмеження пояснюється бажанням Синоду втримати колишніх семінаристів у духовному відомстві. Окрему групу являли собою учительські школи: учительські семінарії, церковно-учительські школи, т. зв. «второкласні школи», що готували учителів для шкіл грамоти, та учительські інститути. Вкінці 19 і на початку 20 століття існували ще т. зв. фребелівські курси для підготовки дошкільників та лесгафтівські курси, що готували (переважно дівчат) для педагогічної праці в середніх школах. До речі, кількість студентів цих курсів була невелика. Крім того, деяку педагогічну підготовку для праці в народніх земських та церковно-приходських школах давали духовні семінарії, жіночі гімназії та епархіяльні жіночі школи. В цих школах викладалась педагогіка й методика навчання рідної мови та математики. Крім того при семінаріях та епархіяльних школах існували т. зв. зразкові школи, де майбутні вчителі відбували педагогічну практику під керівництвом викладачів педагогіки. Зразкові школи існували також при учительських інститутах, учительських семінаріях та церковно-учительських школах.

Нарешті слід зазначити, що, крім названих шкіл, в дореволюційній Росії існували школи для підготовки фахівців нижчої або середньої кваліфікації в різних галузях діяльності. Це різні ремісничі школи, сільсько-господарські, фельдшерські, мистецькі школи та т. ін. Для підготовки мистців високої кваліфікації існувала до революції Мистецька Академія.

Всі ці школи перебували в різних відомствах: університети, хлоп'ячі гімназії і частина дівочих, реальні школи перебували у відомстві міністерства освіти; духовні школи, духовні семінарії й академії, епархіяльні жіночі школи, церковно-приходські школи, школи грамоти та церковно-учительські школи — у відомстві Синоду; сільсько-господарські школи всіх типів — у відомстві Міністерства хліборобства; кадетські корпуси і військові школи всіх типів у відомстві військового міністерства; частина жіночих гімназій у відомстві Імператриці Марії.

Крім державних шкіл, в дореволюційній Росії існували ще приватні школи, переважно хлоп'ячі й дівочі гімназії та комерційні школи.

Кількість їх значно збільшилась на початку 20 ст. До того ще треба додати, що у всіх привілейованих школах, як гімназіях, реальних школах і т. ін. платня за навчання була досить висока, а тому була непосильною для біднішої частини населення.

Звертає на себе увагу велика нерівність у службовому й матеріальному становищі педагогів «привілейованих» і «непривілейованих» шкіл. Учителі гімназій, реальних шкіл, духовних семінарій і шкіл, як правило, мали закінчену високу освіту, одержували досить високі ранги й ордени. Учитель при вступі на працю до цих шкіл одержував чин колежського асесора, через чотири роки рангу надворного радника, а ще через чотири роки — рангу колежського радника, а за дальші чотири — державного радника. Коли ж він ставав директором школи, то звичайно невдовзі одержував рангу дійсного державного радника, що по лінії військовій відповідало чинові генерал-майора. Разом з тим «за вислугу лет» педагоги одержували й ордени: Станіслава третього й другого ступня, св. Анни (теж тих ступнів) і нарешті ордени св. Володимира 4-го, а по 20-ох рр. і 3-го ступня. Цей останній орден був зв'язаний з високим привілеєм — правом набуття «потомственного дворянства». Цьому відповідала й платня, що її одержували педагоги «привілейованих» шкіл. Початкова платня вчителів дорівнювала 125 крб. на місяць. Потім вона відповідно до кількості років збільшувалась. Коли ж педагог працював у кількох школах, (що перед революцією 1917 року траплялось досить часто), він міг заробляти місячно 250-300 золотих карбованців, що як на ті часи було великою сумою грошей. Тим часом учителі народніх початкових шкіл одержували 25 карб. на місяць, а вчителі шкіл грамоти — по 15 карб.

При збереженні стансового принципу в освіті й розпорошенні шкіл між різними відомствами, існувала значна різниця також і в навчальних планах і програмах різних шкіл, через що без спеціальної підготовки не можна було переходити в аналогічні класи шкіл іншого типу. Наприклад, не можна було переходити без спеціальної підготовки із четвертої класи реальної школи до четвертої класи гімназії, або із четвертої класи духовної школи до такої ж класи реальної школи і навпаки.

В зв'язку з цим слід відзначити існування в системі освіти в до-революційній Росії т. зв. шкіл-тупиків. Це школи, з яких не було виходу до високих і навіть до середніх шкіл. Такими в першу чергу були т. зв. вищі початкові школи. В них учились переважно селянські діти і діти міської бідноти, що закінчили народні школи. Загальний рівень знань, що їх давали ці школи, відповідав приблизно 4 класам гімназії або реальної школи. Але вступити після закінчення вищої початкової школи, наприклад, до 5 класи гімназії через велику різницю про-

грам було неможливо. Учні вищих початкових шкіл, що бажали продовжувати свою освіту, могли вступати лише до учительських семінарій або до учительських інститутів, витримавши іспит.

До таких шкіл-туликів слід також зачислити всі ремісничі, сільсько-господарські чи фельдшерські школи. Наприклад, із сільсько-господарської школи не можна було вступити до агрономічного інституту або до сільсько-господарської академії. З фельдшерської школи не можна було вступити до медичного факультету університету, не здавши екстерном іспиту зрілості.

На низькому рівні стояла дореволюційна Росія і щодо охоплення населення шкільною освітою. В 1869 році на 1 тисячу населення у початкових школах училось 6 дітей, в 1885 — 22 дітей, а в 1896 — 29 дітей.

Нарешті, слід відзначити як велику хибу освіти в дореволюційній Росії те, що викладання у всіх школах провадилось лише російською мовою.

Всі ці хиби освіти в дореволюційній Росії викликали у частини населення, особливо по-національному настроєної інтелігенції, велике незадоволення і протести. Особливо багато незадоволених було серед народніх учителів. Це було одною з причин, що серед останніх було багато прихильників лівих політичних течій. В 90-х роках минулого століття протести проти стану освіти в Росії набувають організованого характеру. 70 процентів земств поставило питання про загальне навчання. У великих центрах (як Москва, Петербург, Харків) утворюються комітети грамотности з великою кількістю членів. Вони ставлять доповіді про загальне навчання. Так, наприклад, Московський Комітет поставив такі доповіді: Шаховського «Весьегонское земство и всеобщее обучение», В. П. Вахтерова «О всеобщем обучении», Штейна «О школах грамотности», Ефимова «По вопросам народного образования», Н. В. Чехова «Школы грамотности и учителя крестьяне» й т. ін. В той же період у Петербурзькому Комітеті грамотности були прочитані такі доповіді: Фальборка і Чернолуського «Ближайшие задачи начального обучения в России», Страннолюбського «Всеобщность начального образования в России — закон его обязательности».

Крім того при російській технічній спілці «Русское техническое общество» утворилась постійна педагогічна комісія, на чолі якої стояв спочатку В. Андреев, а потім Г. Небольсін. До неї належали діячі технічної професійної освіти. В основу праці комісії була покладена думка про міцний зв'язок технічної підготовки зі станом початкової освіти.

Російський уряд не тільки не підтримував названих вище освітніх організацій, а навіть ставив всякі перепони їхній роботі і поборював їх.

Після революції 1905 року боротьба проти політики уряду в галузі освіти значно поширюється. 24-26 квітня 1905 року в Москві відбулися Установчі збори Всеросійського Учительського Союзу, в якому брали участь 152 делегати і в тому числі 5 представників початкових шкіл. Союз оголосив себе не тільки професійною, а й політичною організацією і поставив за мету боротися проти політики уряду в галузі народньої освіти (Н. А. Константинов и В. Я. Струминский «Очерки по истории народного обучения в России», стор. 182-183).

Опозиційні настрої серед робітників освіти дуже занепокоїли царський уряд, і він розгорнув переслідування членів учительського Союзу. Тих, що належали до Союзу, уряд звільняв з роботи, а деяких арештовував як політичних злочинців. В матеріалах Думи збереглася заява Правління Ліги Освіти від 14 травня 1906 року, підписана Фальборком і Шахматовим, з проханням поставити її на обговорення Державної Думи. В ній читаємо: «Тільки з середовища Всеросійського Союзу учителів та діячів народньої освіти кількість осіб, що насильно усунені зі школи, досягає в теперішній час 702» (там же, стор. 187).

Частина усунених з посади учителів були заарештовані і пішли на заслання. Але боротьба не припинилась. Прибічники реформи в галузі народньої освіти добились того, що на початку 1911 року Державна Дума прийняла законопроект про введення в Росії загальної освіти. Але проти законопроекту виступила Державна Рада (Государственный Совет). Одним із мотивів протесту виставлялось те, що проект не передбачає особливих асигнувань на церковно-приходські школи. При голосуванні за законопроект було подано 51 голос, проти — 91. (Там же, стор. 193).

Але боротьба продовжувалась. 23 грудня 1913 року в Москві розпочався з'їзд у справі народньої освіти. Працював він до 3 січня 1914 року; на ньому були присутні 6500 делегатів. На з'їзді були прийняті резолюції про єдину систему народньої освіти, про введення загального навчання, про децентралізацію керівництва освітою. В питанні про завдання школи союз виніс резолюцію про те, що «початкова школа, допомагаючи фізичному, моральному, естетичному і розумовому розвитку дитини, повинна виховувати з неї людину й підготувати її до розумного і чесного розв'язання питань особистого і суспільного життя». (Там же, стор. 203).

В резолюції чітко підкреслена також вимога єдності системи освіти. «Початкова школа, — сказано в ній — повинна бути визнана за перший ступень в загальній системі народньої освіти і як така мусить бути безпосередньо зв'язана зі школами вищих ступнів». (Там же, стор. 204).

З'їзд закінчився трагічно для його співучасників. Багато з них було звільнено з посад, заарештовано і заслано в Сибір. Після революції

1905 року посилювався також рух за навчання в школах рідною мовою. В 1905 році на земському зібранні в Полтаві депутат В. Леонтович поставив вимогу, щоб навчання в народніх школах провадилось українською мовою.

В цьому рухові іноді брали участь не тільки учителі, а взагалі діячі освіти, а навіть учні. Так, наприклад, в березні 1905 року збунтувались учні Кутаїської духовної школи, поставивши, як одну з вимог, щоб навчання в школі провадилось грузинською мовою.

Серед суспільства було також незадоволення формалізмом навчання й виховання в середніх школах. Основна причина останнього полягала в тому, що викладачами в середніх школах були люди, що хоч мали високу, переважно університетську освіту, але за рідкими випадками не студювали педагогіки і, не знаючи дитячої психології, не вміли відповідно підійти до своїх учнів. Через це в деяких середніх школах, особливо в клясичних гімназіях, учителі й учні являли собою ніби два ворожі табори. Учні намагались всякими способами «насолить» учителям, а учителі мстились за це над учнями, ставлячи їм нижчі оцінки, вимагаючи для них кар і т. ін.

Таке негативне явище в житті дореволюційної середньої школи знайшло свій відбиток і в літературі. Як приклад, можна вказати на оповідання А. П. Чехова «Человек в футляре» і роман Федора Сологуба (Федор Кузьмич Тетерников) «Мелкий бес».

Формалізм у навчанні спричинився до великого відсотка т. зв. «второгодництва» і взагалі до зниження успішности учнів у навчанні.

Ці хиби середньої школи звертали на себе увагу кращих педагогів. В 1916 році на педагогічній конференції в Києві виступив з доповіддю відомий професор Василь Зінківський, що дуже гостро скритикував постанову навчання в середніх школах, зокрема в клясичних гімназіях.

Хиби освіти в дореволюційній Росії і незадоволення населення, як побачимо далі, дуже влучно використали большевики в своїй пропаганді на початку революції і взяли їх під увагу при розбудові своєї освітньої системи.

Але було б невірним думати, що дореволюційна школа в Росії мала тільки хиби. Вона мала й дещо позитивного. Це перш за все стосується досягнень в галузі педагогічної теорії. Дореволюційна Росія дала такого визначного педагога-теоретика, як Костянтин Дмитрович Ушинський (1824-1871). Є навіть підстави називати його геніальним. Роля його в розвитку педагогічної теорії надзвичайно велика. Він широко використав праці західньо-європейських педагогів і, крім того, для кращого ознайомлення з практикою навчання і виховання молоді на Заході, їздив закордон, зокрема до Швейцарії. Все це дало йому можливість розбудувати свою педагогічну систему і цим покласти початок

наукової педагогіки в Росії. Він міцно пов'язав її з психологією, або, стисліше, з антропологією. Йому належать такі цінні праці: «Человек, как предмет воспитания», «Педагогическое путешествие по Швейцарии», підручник для початкової школи «Родное слово», «Методические указания» до нього і т. ін.

Основні ідеї, що їх поклав Ушинський в основу своєї педагогічної системи, такі: це перш за все ідея народності в навчанні й вихованні. Кожий нарід, на думку Ушинського, має свої національні особливості і свій національний ідеал людини, відповідно до яких і треба виховувати молодь. Істота народності — в мові. В ній відбивається природа, серед якої живе нарід, його історія, здобутки культури, психологічні властивості народу і його світогляд. Мова є найміцніший зв'язок, що поєднує минулі, сучасні й майбутні покоління у велике історичне живе тіло. Вона не тільки виявляє життєдіяльність народу, а сама є це життя. Коли щезає народня мова, народу більше нема.

Друга основа виховання — це релігія. Школа має виховувати глибоко віруючих християн. Звертаємо увагу на цю тезу в педагогічній системі Ушинського. Коли він так писав про основу виховання, то в Росії серед інтелігенції ширився нігілізм, себто матеріалістична й атеїстична течія, що заперечувала всякі традиції, особливо традиції релігійно-моральні. Відомо, яку велику роль відігравали в Росії модні течії. Тиск їх на суспільство був такий великий, що інтелігенція перебувала під справжнім терором модних течій. Людину, що мала свої погляди і насмілювалась іти проти моди, називали всякими зневажливими іменами, включно до назви «божевільний», від неї з призраством відверталися. (Див., між іншим, трагікомедію Грибоедова «Горе від ума», герой якої Чацький повстав проти моди і тому був визнаний божевільним і залишався самотнім).

Тому ми мусимо дивуватися мужності Ушинського, самостійності його поглядів, коли він в часи панування матеріалістично-атеїстичної моди рішуче виступав за релігію, як основу виховання молоді. Крім мужности, це свідчить також про його власну глибоку релігійність. Третя основа виховання за Ушинським — наука. Школа мусить давати учням не тільки знання, а й розвивати в них пам'ять, творчу фантазію, логічне мислення. Четверта основа виховання — праця розумова й фізична. Ушинський розрізняв працю вільну й рабську. Друга знижує гідність людини, перша дає моральне задоволення. В душі такої саме праці й слід виховувати дітей, розвиваючи в них ініціативу й активність.

З поглядами Ушинського на роль праці у вихованні зв'язані його погляди на щастя. Він пише: «Виховання, коли воно хоче щастя людині, повинно виховувати її не для щастя». Ззовні парадоксальна, а насправді глибока і цілком вірна думка. Егоїст, що прагне лише осо-

бистого щастя й тільки й думає про нього, ніколи не може бути щасливим. Життя його буде безмістовним і повним розчарувань. Навпаки, людина, що до самозабуття віддається якійсь ідейній роботі — чи то громадській, чи науковій, чи мистецькій, — матиме моральне задоволення навіть при тяжких зовнішніх умовах життя.

Такі думки червоною ниткою переходять через усі твори Ушинського. Про роллю мови у вихованні й освіті молоді він з особливою докладністю пише у своїх «Методичних вказівках» до «Рідного слова».

Ушинський мав дуже великий вплив на дальший розвиток у Росії педагогічної теорії, особливо дидактики й методики навчання рідної мови.

Одним з перших послідовників Ушинського був Н. Ф. Бунаков (1837-1904). В 70-х роках дев'ятнадцятого століття були видані його лекції на педагогічні теми «Школьное дело».

Таким же послідовником Ушинського був Н. П. Блинов, автор таких книжок для початкового навчання: «Учение — свет, неучение — тьма», «Жизнь Робинзона», «Рассказы о сельской общественной службе». Крім того, він написав розвідку «Народное образование в Вятской губернии». Видатним послідовником Ушинського можна також назвати солідного вченого П. Ф. Каптерева (1849-1921), вихованця Московської духовної академії. Йому належать такі цінні праці, як «Педагогическая психология для народных учителей», и «Дидактические очерки». Остання праця не загубила своєї вартості й тепер.

До учнів Ушинського належить також і Д. И. Тихоміров (1844-1915), що до деталей розробив методику пояснювального читання, а дальше також В. П. Вахтеров (1853-1924), автор цінної книжки «Предметное обучение», що внесла багато цінного в методику наочного навчання.

Великий вплив мав Ушинський на Ягдовського, одного з видатних педагогів, що працював і після жовтневої революції.

Крім Ушинського значний вплив на російських педагогів мав сучасник Ушинського Пірогов, людина високої гуманності і щирий борець за народню освіту.

Слід також згадати про вплив на теорію й практику освіти й виховання молоді великого письменника Л. Толстого. Як відомо, він у Ясній Полянї заснував школу для селянських дітей. В основу виховання й навчання в ній Толстой поклав ідею вільного виховання, виголошену ще Ж. Ж. Руссо в його «Емілі».

Гарячим прихильником Толстого і взагалі ідеї вільного виховання був К. Н. Вентцель (1857-1947), що на початку 20 ст. видавав журнал «Свободное воспитание». До речі, співробітницею цього журналу була дружина Леніна Н. Крупська.

Але Вентцель не доходив до таких крайнощів в розумінні вільного виховання, як Руссо, Толстой і Елен Кей. Ось що пишуть про цей

журнал згадані вище педагоги Константинов і Струминский: «В способах створити „дім вільної дитини“ прибічники цієї теорії поступово прийшли однак до необхідності знайти якісь способи, що регулюють свободу дитини» («Очерки по истории народного обучения в России» стор. 202).

Близько до течії вільного виховання стояли педагоги, об'єднані в спілці «Сетлемент», організованій 1906 року. Надхненником спілки був С. Т. Шацький (1878-1934), автор цікавої книжки «Бодрая жизнь». В основу своєї педагогічної системи він клав засади самодіяльності і взаємодопомоги. Шацький продовжував педагогічну працю й після жовтневої революції. Між російськими педагогами дореволюційного часу одно з перших місць, можливо слідом за Ушинським, посідав професор П. Ф. Лесгафт (1837-1909). Його праця «Школьные типы» вносить багато цінного у всесвітню психологію, зокрема в розділ формування людської особистості. Він стоїть на тому, що в людині треба відрізнити темперамент, тип і характер. Темперамент успадковується людиною при народженні, тип виробляється в неї вже в дошкільному й молодшому шкільному віці під впливом оточення й виховання. Характер — це ті особливості особистості людини, що вона виробляє у себе шляхом власної праці над собою на ґрунті темпераменту і типу.

Цінним вкладом до всесвітньої педагогіки можуть бути також погляди Лесгафта в галузі фізичного виховання. Останнє, зокрема гімнастичні вправи, на думку Лесгафта, мусить бути не тільки засобом зміцнення й розвитку спритності тіла, але й засобом виховання волі й характеру, засобом виховання здібності володіти своїм тілом, як знаряддям духу. На цій засаді Лесгафт і побудував свою гімнастичну систему.

До революції ідеї Лесгафта мали значну популярність у суспільстві, про що, між іншим, свідчить існування Лесгафтівських курсів, на яких вчилась молодь, що хотіла присвятити себе педагогічній праці. При большевиках ім'я його майже було забуте. Про нього навіть не згадують у своїх «Очерках по истории народного обучения в России» такі безперечно висококваліфіковані вчені, як Струминский і Константинов. Як видно, погляди Лесгафта не прийшлись большевикам до смаку.

Вкінці 19 ст. в Росії ширяться ідеї західно-європейських і американських передових педагогів. Були перекладані російською мовою праці Е. Меймана «Експериментальна педагогіка», А. В. Лая «Експериментальна дидактика», Дж. Дьюї «Школа дії», Г. Кершенштайнера «Психологія мислення» та «Суспільство й школа», Шарельмана «В лабораторії народного вчителя» та інші.

Праці в галузі теоретичної педагогіки мали позитивний вплив на практику навчання (в першу чергу в педагогічних школах різних типів, а через них і на практику навчання в народніх школах).

Не можна заперечувати того, що підготовка майбутніх педагогів в учительських інститутах, учительських семінаріях і учительських школах стояла на досить високому рівні. Стверджую це на підставі своєї практики в церковно-учительській школі й учительському інституті. В програмах цих шкіл було викладання теоретичної педагогіки, історії педагогіки, методики окремих дисциплін. Крім того при учительських школах всіх типів, як пригадувано вище, існували т. зв. зразкові школи, в яких майбутні вчителі під досвідченим керівництвом відбували педагогічну практику.

Все це позитивно відбивалося на навчанні в народніх школах. Рівень його з погляду педагогічної техніки був досить високий, — у всякому разі значно вищий, ніж рівень навчання в початкових школах після жовтневої революції.

Те ж саме треба сказати й про виховну роботу, зокрема про відносини між учителем і учнями, що мали взагалі нормальний характер.

Слід зазначити також, що серед учителів народніх шкіл немало було ідейних людей, які дивились на свою працю, як на обов'язок перед народом, і знаходили в ній високе моральне задоволення.

Тому мав цілковиту рацію Н. В. Мельгунов, відомий дорадник Н. Г. Чернишевського й Н. А. Добролюбова, який ще в початку 80 років, коли розгорілися напади на земську школу, писав у своїх «Очерках русской жизни»: «Теперішня народня школа, як теоретична й практична система, є ціла будівля, над якою мисляча Росія працювала 20 років. Цієї будівлі й досвіду не викреслиш ні начерком пера, ні газетними статтями, і хто б не став засновувати школу, він звернеться до цього нашого єдиного фонду, в якому можна знайти керівні вказівки про народньо-шкільну справу» (Константинов і Струминский «Очерки по истории народного обучения в России», стор. 154).

Вкінці коротко зупинимося на стані освіти у високих школах у дореволюційній Росії.

Здавалось би, що хиби середньої школи в Росії мусіли б призвести до зниження освіти у високих школах. Але в ім'я правди ми мусимо відзначити, що дореволюційні російські університети й спеціальні технічні школи, як технікуми, політехнікуми й академії з погляду науковості стояли на досить високому рівні. Це пояснюється в першу чергу висококваліфікованим складом професури. У всякому разі советські Вузи, принаймні до 1941 року, не могли підвестись до того рівня, на якому стояли високі школи в Росії до большевицької революції. Особливо це треба сказати про історико-філософичні відділи советських університетів і педагогічних інститутів. Хибою російських до-

революційних високих шкіл було те, що серед студентів їх і навіть педагогів ширились матеріялістичні погляди. Це стосується не тільки шкіл світських, а й духовних. Як на приклад можна вказати на Московську духовну академію. Викладання в ній стояло на досить високому рівні. Між професорами її були такі видатні науковці, як В. Й. Ключевський, Е. Е. Голубинський, П. Ф. Каптерев, А. Веденський. Але, як це не дивно, в академії панував дух атеїзму й матеріялізму. Лише в Московській духовній академії зберігалась ще в 20 ст. кощунствена заснована Петром I-м організація, що мала назву «Всеппянейшая, всещутейшая иерархия». Щороку в академії в день храмового свята Покрова Божої Матері відбувався кощунственный обряд висвячення на єпископа одного з студентів першого курсу, великого п'яниці. Коли взяти до уваги, що з духовної академії виходили церковні ієрархи й педагоги духовних шкіл і семінарій, то можна уявити, як ті матеріялістичні й атеїстичні настрої, що мали місце в духовій академії, шкідливо відбивались на вихованні молоді.